

ӘОЖ 378

Д. Қалиакпар

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің I курс магистранты,
Алматы қ., Қазақстан
Ғылыми жетекшісі – ф. ғ. д. профессорі Б. Шалабай
e-mail: damirok74@mail.ru

Монолог түріндегі мәтіннің функционалдық-құрылымдық сипаты

Мәтін лингвистикасында көп зерттелмеген, маңызды мәселелердің бірі – монолог түріндегі мәтіндердің функционалдық-құрылымдық сипатын анықтау болып табылады.

Монолог – кейіпкердің көпшілікке қарата немесе өзіне арнап айтқан сөзі, толғанысы, өсиет-уағызы. Ол – сөз өнерінде кейіпкердің ішкі жай-күйін, толғаныс-тебіренісін бейнелеу категорияларына ие композициялық-сөйлеу формаларының бірі болып табылады. Монолог түріндегі мәтіннің өзіне тән табиғаты жалпы мәтін мәселелері аясында айтылып жүргенмен, арнайы зерттеу нысанына айнала қойған жоқ. Монолог түріндегі мәтіндер ретінде Т.Әбдікұлының «Парасат майданы» мен М. Мағауиннің «Таының өлімі» атты көркем шығармалары алынды.

Түйін сөздер: монолог түріндегі мәтіндер, функционалдық, құрылымдық, авторлық баяндау, синтаксистік қатарлар.

D. Kalyakpar

Structural and compositional nature of Monological text

In linguistics of the text of one of the important not investigated problems definition of is functional-structural character of the monological text is.

Monologue — the speech of a character which is not assuming the direct response; the speech turned to listeners or to. In a speech context the monologue is reflected in an internal psychological condition, in excitement and is a category of the composite-speech form. Original character of the monological text it was spoken in problems of textual criticism, but not рассмативалась as object of research. T.Abdikuly's works «Парсат майданы» and M.Magauina «Таының өлімі» have been chosen as the monological text.

Key words: the monological text, functionality, compositional, the author's story, a syntactic number.

Д. Калиакпар

Структурно-композиционный характер монологического текста

В лингвистике текста одной из важных мало исследованных проблем является определение функционально-структурного характера монологического текста.

Монолог – речь действующего лица, не предполагающая непосредственного отклика; речь, обращенная к слушателям или к самому себе. В речевом контексте монолог относится к категории композиционно-речевой формы отражения внутреннего мира и состояния человека, его переживаний. Несмотря на то, что монолог имеет своеобразную характеристику, он исследуется в контексте проблем общей текстологии, но не рассматривается как объект специального исследования. Произведения Т. Абдикулы «Парсат майданы» и М. Магауина «Таының өлімі» были выбраны в качестве монологического текста.

Ключевые слова: монологический текст, функциональность, композиционность, авторский рассказ, синтаксический ряд.

Кез келген бейнелеу тәсілдері көркем шығармада жеке-дара тұрып ешқандай қызмет атқармайтыны белгілі. Сондықтан жазушы кейіпкерінің ішкі сезімдерін монологпен, өзге де бейнелеу құралдарымен өзара сабақтастыра отырып береді.

Белгілі ғалым Страхов И.В былай дейді: «Психологическое своеобразие внутренней речи выражается не только в ее структурных осо-

бенностях, но и в ее семантике и функциях. Значение слова представляет его семантическую устойчивость, смысл же слова это его содержание мыслимое в определенном психологическом и речевом контексте» [1, 23].

Т.Әбдікұлының «Парасат майданы» атты повесінде автор ішкі ойы монолог түрінде беріліп, автор оқиғаны сырттай бақылаушы ғана емес, оқиғаға араласушы. Ол өз атынан ғана

сөйлеуші. Оның өзі объективті және субъективті тұрғыдан көрінеді. Мысалы: *Мен бұл күнделікті таныс дәрігерден алғанмын. Ең гажабы – күнделік иесін мен білетін болып шықтым. Дүние қанша кең болса да, адам жолының қиылысында да шек жоқ.*

Шығарма мазмұнының өзегі күнделік жазушы адам болғандықтан, көп оқиғалар сол адамның көзімен, ойымен беріледі. Мұның бәрі автор бейнесінің күрделі, көп қырлы құрылымын жасайды. Мысалы: *Жас кезде өмір қайнаған базар секілді. Дос та көп, жолдас та көп. Достың досы саған да дос болып жүретін кез. Сондай бір сапырылысқан тұста аз-кем күн аралас-құраластау болғанымыз бар. Түрі де есімде: ұзын бойлы, арық, ақсары жігіт. Жүйкесі жұқалау ма – әзіл сөзге қызарып кететін. Оған бөтен елдің адамына қарагандай, көңілін аулай сөйлеп, аяңқырап жүретінбіз.*

Көбіне жиын-тойларда, қонағасыларда кездесеміз. Сөйлеген сөзінен, жүріс-тұрысынан зиялы от басынан шыққаны, кітаби тәрбиені көбірек көргені байқалады. Мінезі жұмсақ. Онысы өзгелерге жағымды көрінгенмен, өзіне әлде бір шарасыздық әкелетін секілді. Арнайы сөзге тартпасаң, қасыңда бәленбай сағат үнсіз отыра беруге бар [2, 1].

Мәтіннің аңдату бөлігінде берілген жоғарыдағы мысалдан *баяндау+ сипаттау, сипаттау + баяндау* құрылымын байқауға болады. Мәтіндегі авторлық баяндаулар бірдей қызмет атқармайды. Бірде баяндама суреттемеге құрылып, оқиғаның көркем кестесін жасаса, екіншіден әңгімеге кіріспе ретінде жұмсалады.

Авторлық кірігулер объективті баяндаудың ішінде де жүреді. Олар объективті баяндауды субъективтендіріп, жалпы шығарма тұтас күйінде автордың өзінің жекелік бір әңгімесі екенін білдіреді. Мысалы: *Менің өмірімде үлкен бір өзгеріс болған секілді. Не өзгеріс екенін өзім де анық білмеймін. Бәлкім, Ол баяғыда болып, Оны өзім тек қазір ғана байқап отырған шығармын. Бәрі де мүмкін... Білетінім – жүйкем біршама тозған. Сол себепті бұрынғыдай емес, ойлаған ойларымды тез ұмытамын [2,2].*

Автордың баяндау желісіне кірігуі кенет, күтпеген жерден жүзеге асады. Оқиға желісі объективті түрде баяндалып келеді де, автор кенет өз атынан сұрақтарды өзіне-өзі қояды, сонымен қатар оқырманнан да жауап күтетін сияқты. Сондай авторлық кірігу сюжетаралық байланыстырушылық та қызмет атқарады. Мысалы: *Рас, ғұмыр ұзаған сайын жадыңнан шы-*

ғатын заттардың саны да көбейеді. Кезінде өміріңнен орын алған оқиғалар ұмытылып, қайсыбір мәнсіз көрінген сәттер есіңде қалуы әбден мүмкін. Бірге оқыған, бірге жүрген адамдардың аты-жөнін есіңе түсіре алмайсың, шырамытсаң да, жыға танымайсың. Ескі достықтан, кездескен күндерден із де қалмайды. Өмірің әлде бір құрдымға құйып жатқан өзен секілді. Адам жадының өз заңы бар.

Оның себебін дәрігерден сұрасаң, шаршағаннан дейді. Рас шығар. Жарық дүниеге келген адамның көрмейтіні бар ма? Оны ойласаң, ойдан ой бөлініп, сан тарам жолдың қайсысына түсерін білмей, дал болған жолаушыға ұқсайсың. Дүние сыры беймәлім. Не құдайды, не адамды кінәларың белгісіз. Бір қарасаң, құдайдікі дұрыс секілді – адам қылып жаратты, өсіп-өн, рақымды бол, ізгілікке сен деді. Одан артық не керек? Әйтсе де, құдайдың әмірімен іс қылып, жаманатын жалғыз өзі көтеретін адам байғұсты тағы аяйсың [2, 2].

Күрделі синтаксистік қатарлар арқылы авторлық шегініс байқалып, ішкі жан күйзелісі нақты беріледі. Мысалы: *Сондықтан әркім өзіне үй ішінен күрке жасап, сол күркенің заңымен ғана өмір сүріп, өз тілегін өзі қанағаттандырғаннан басқаға лаж жоқ. Күркеде өмір сүрген адамның еңсесі қайдан көтерілсін. Өзімнен өзім әлде бір атын атап, түсін түстеуге келмейтін қорлық пен зорлықтың қыспағында жүргендеймін [2, 2].*

Шығармада кездесетін мәтін бейнелілігін жасайтын негізгі тілдік тәсіл – фразеологиялық тіркестерді қолдану болып табылады. Мысалы: *«Үш күннен кейін адам тозаққа да үйренеді» дейді. Қиындыққа, тауқыметке төзу, қалыптасу, бәлкім, тіршілік үшін қажет те шығар, бірақ адамның күнә мен қылмысқа, арсыздық пен әділетсіздікке еті үйренуі – ең зиянды, ең қатерлі дағды*

Тәннің ауруы астан дейді. Ал кермек ойдан жаның ауырады [2, 3].

Кей жерде автор кейін сырғып, объективтеніп кетеді, оқиғаның өзін сөйлетеді, ал енді бір жерде өзі араласады, килігіп отырады. Мысалы: *Баспасөз беттерінде жарияланып жүрген неше түрлі хабарлардан әлдебір жан түршігерлік рухани күйреудің нышандары сезіледі. Ал солардың бәріне адамдардың еттері үйреніп, тітіркенбеуі, шімірікпеуі, ештеңе болмагандай, жайбарақат жүруі одан бетер зәремді алады. Маған олар адам өлігін селт етпей қолымен түртіп, қызықтап жүрген жарымес жасөспірімдер секілді елестейді [2, 3].*

Авторлық кірігулер объективті баяндаудың ішінде де жүреді. Олар объективті баяндауды субъективтендіріп, жалпы шығарма тұтас күйінде автордың өзінің жекелік бір әңгімесі екенін білдіреді.

Сюжетаралық байланыстырушылық қызмет атқаратын авторлық тікелей кірігулер кейде ұзақтай болып келіп, автор өзінің ойын, қатынасын, көрсету үшін еркін көсіліп те алады. Бұл оқырманды демалдырып, сергітіп, ойын бөліп, үзіліс сияқты қызмет атқарып та тұрады. Мысалы: *Мұнда келгелі аяқ астынан жоқ болып кететін күндерді ойлап, өзімді өзім үрейлендірмес үшін, анда-санда, айрықша оқиғалар тұсында ғана болмаса, қолға қалам алмасқа бекінген едім. Ақыры күнделікке қайта оралдым. Үйткені мені таң қалдырған бір түсініксіз оқиға болды. Тәңертеңгі астың алдында дәрі ішуге бас жақтағы стаканға қолымды соза бергем, кенет (бұған дейін байқамаппын) шкаф үстінде бүктеулі жатқан хатқа көзім түсті [2, 4].*

Мәтіндегі сұраулы сөйлемдер, шылаулар авторға көзқарасты, авторға тән интонацияны береді. Мысалы: *Аң-таң болып, неге екенін білмеймін, құпия хатты басынан бастап қайта оқып шықтым. Кенет жүрегім су ете қалды. Бұл қалай келген хат? Палатада жалғызбын. Кім кіруі мүмкін? Неге мен жоқта келеді? Неге менің күнделігімді сұраусыз оқиды? Қажет болса, хатсыз-ақ неге таныспайды? [2, 11]*

Субъективті «мен» тұлғасындағы баяншы өзіне екі қызмет жүктейді: әрі ол оқиғаға қатысушы, оқиғаның кейіпкері, әрі баяншы (оқиғаны жеткізуші). Осыған орай ол – бейнелеуші субъект қана емес, әрі бейнеленетін объект те болады [3, 86].

Монологтық мәтін бірліктерін байланыстырушы синтаксистік құралдар сан алуан болып келеді. Оларға *фонетикалық құралдар: интонация, ырғақ т.б.; лексикалық құралдар; грамматикалық құралдар; синтаксистік-стилистикалық құралдар* жатады. Монологтық мәтіндердің бірліктерін мағыналық-құрылымдық тұтастыққа біріктіруде ең жиі қолданылатыны есімдік сөздер болып табылады. Соның ішінде жіктеу, сілтеу, жалпылауыш мәнді, өздік есімдіктері белсенді түрде жұмсалады. Монологтардағы **есімдіктер мен үстеу сөздер** оқиғаның уақытқа қатысты дамуын бейнелеуге қатысып отырады: *Содан соң әр жерін ақ дәкемен орап байлады да, ауызғы бөлмеде бұрышта тұрған екі жағы торлы кішкентай темір төсекке салды. Тамақты өз қолымен береді. Күніне үш-*

төрт мәрте сыртқа алып шығады. Басқа уақыттарда күшік үнемі төсек үстінде қимылсыз жатады [4, 5].

Сонымен қатар, «осы кезде», «осы уақытта», «сол күні», «бұл уақытта» т.б. **есімдік + үстеу** сөздері арқылы жасалған тіркестер шартты синтаксистік қатынас жасауға қатысады. Шарттылық мән іс-әрекеттің, оқиғаның уақытқа қатысынан көрінеді. Мысалы, *Сол күні кешке үйге көп адам жиналды. Әңгімелеудегі оқиға желісінің дамуына, кейіпкердің іс-әрекетін, қимылын баяндауда етістік* ең жиі қолданылатын лексика-грамматикалық категория болып табылады. Монологтық мәтіндерде оқиғаның өтуін бірізділікпен сипаттау үшін етістіктің **-ды/-ді, -ты/-ті** жедел өткен шақ тұлғалары жиі қолданылып, бірінен соң бірі болған әрекетті жеткізуге бейім болып келеді: *Күн өткен сайын түсініксіз нәрселер көбейе берді. Мәселен, бірде ауылға көлік жекпей өзі жүретін, және жүрген кезінде күннің баяу, үздіксіз күркірегеніне ұқсас дыбыс шығаратын темір арбаға мінген кісілер келді. Енді бір жолы ауыл отырған сайдық етегі кеңіп, үлкен, жазық алаңқайға айналатын тұсқа алып құс қонды. Аттарына міне сала шапқан жұртпен қанжығаласып Лашын да барды. Кәдімгі ақ темір. Ішінен адамдар шықты. Олар жерге түсіп, ат үстіндегілермен сөйлесіп, әлденені сұрап біраз тұрды да, құстың қарнына қайта кірді [4, 13].*

Жедел өткен шақ өтіп жатқан оқиғаны деталь арқылы нақтылап суреттеу мақсатында көркем шығармада стилистикалық мақсатта жиі қолданылады: *Сұлу көрініске қас қағымдай уақытырып қалған тазы келер сәтте-ақ аяғының астындағы ұлпа қарды бір-ақ серпіп, ағыза жөнелді. Аралық тез қысқарды. Тазының мұрнына түлкінің күлімсі исі келді. Дене мүшесі тегіс анық көрінді [4, 17].* Ал есімшенің **-ған/-ген, -қан/-кен** тұлғалары шығармада баяндалып отырған оқиға уақытынан бұрын болған оқиғаны жеткізуде басымырақ қолданылады. Мысалы: *Ол манадан бері түлкіні ұстау, талау ниетімен құмаған. Қызық жарыс сияқты ғана көрген. Жетіп алып, тіс батырыспай қар бетінде аударыспақ ойнамақ болған [4, 18].*

Монологтық мәтіндердің түзілуіне жалғаулық шылаулар, қыстырма сөздер, синтаксистік параллельді құрылымдар, сөздердің орын тәртібі негіз болады. Жалғаулық шылаулар алдыңғы сөйлемде айтылған пікірге, оқиғаға қарсы мән тудыру мақсатында жұмсалады. Қыстырма сөздер, айқындауыш мүшелер сияқты

мәтін оқиғасына, кейіпкер іс-әрекетіне қатысты субъективтік қарама-қарсы, ыңғайлас, толықтырушы көзқарасты, ойды, бағалауды көрсету үшін қолданылады.

Мәтіндегі синонимдік қатарлы қарсылықты мәнді сөйлемдер контрасты өмір бейнесін дәл беру үшін де орынды пайдаланылған. Мысалы, *“Үш күннен кейін адам тозаққа да үйренеді”* дейді. **Қиындыққа, тауқыметке төзу, қалыптасу, бәлкім, тіршілік үшін қажет те шығар, бірақ адамның күнә мен қылмысқа, арсыздық пен әділетсіздікке еті үйренуі – ең зиянды, ең қатерлі дағды** [2, 3].

Троп түрлерінің байланыстырушы құрал ретінде жұмсалуды көркем шығармаға тән, монологтық мәтіндерде ол жиі кездеседі. Троп түрлерінің қолданылуы шығарманың тұтас стилистикалық композициясы мен стиліне, жанрына да байланысты болады.

Синтаксистік қатарлар құрмалас сөйлем компоненттерінің қатар болып келуі арқылы да беріледі. Синтаксистік қатар бірде градациялы жұмсалып, мазмұнның әсерлілігін, динамикалық сипатын күшейтеді. Енді бірде антитезаға құрылып, кейіпкердің қарама-қарсы мінез-құлықтарын жасау үшін немесе контрасты өмір бейнесін дәл беру үшін пайдаланылады. Мысалы, *Тіршілікке қажетті соқыр сезімдер қаншалықты құдіретті болғанымен, жоғары сапалы парасат әлемінде билеуші күш бола ал-*

майды, ең бастысы, болуға тиісті емес. Бірақ адам баласы әлі де өз “Менін” өзі қызықтап, сол соқыр сезім патшалығынан шыға алмай жүрген сияқты. Егер бүкіл “Мендер” қосылып парасатты “Бізге” айналса, адамгершілік қағидаларын іске асыру, әрине, әлеқайда жеңілдер еді [2, 15].

Монологтағы жеке сөйлемдердің құрылымдық жағынан қайталанып келіп, параллель қатар түзуі мәтінтүзілімінің байланыстырушылық қызметін арттыра түседі. Қайталаулар күрделі синтаксистік тұтастық деңгейінде де кездеседі. Мысалы, **Жалғыздық та осындай қосмостық қара тесік секілді. Бойыңдағы сәулеңді, күш-қуатыңды, жігеріңді, үмітіңді, сеніміңді қайтып шықпастай етіп сорып алады. Жалғыздыққа кеткен қайратыңның жүзден біріне қыруар ерлік жасауға болар еді. Жалғыздықтан құр сұлдері қалып қажыған қанша адам ерлік жасамақ түгілі қарақан басын әрең алып жүр. Жалғыздықтың өзіме тым жақын келіп қалғанын денеммен, сыздаған жүрегіммен сезіп тұрмын** [2, 12].

Қорыта келе, монологтағы сөйлеушінің басты мақсаты – тыңдаушыға хабарды мүмкіндігінше анық жеткізу болып табылады. Сондықтан әрбір тыңдаушының келіп түскен хабарды қабылдау, түсіну, қорыту сапасы түрліше болғандықтан, сөйлеуші түрлі лингвистикалық құралдарды, тәсілдерді қолдана алады.

Әдебиеттер

- 1 Страхов И.В. Психология внутренней речи. – Саратов, 1989.
- 2 Әбдікұлы Т. Парасат майданы
- 3 Шалабай Б. Күрделі синтаксистік тұтастық // Қазақ филологиясы. I-кітап. – Алматы, 1975. – 125 б.
- 4 Мағауин М. Тазының өлімі. – Алматы: Атамұра, 2004.

References

- 1 Strahov I.V. Psihologiya vnutrenney rechi. – Saratov, 1989.
- 2 Әбдікұлы Т. Parasad maydany
- 3 Shalabay B. Kүrdeli sintaksistik тұtastyқ // Қазақ filologiyasy. I-kitap. – Almaty, 1975. – 125 b.
- 4 Maғаuin M. Tazyның өlimi. – Almaty: Atamұra, 2004.